

Q Erməni millətçiləri tarixin müxtəlif mərhələlərində mifik "böyük Ermənistan" ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə soydaşlarımıza qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımları həyata keçiriblər. Azərbaycan xalqının başına gətirilən ən dəhşətli faciələrdən biri də ötən il 100 ili tamam olan 1918 -ci ilin mart-aprel aylarında Bakı Sovetinin mandati altında fəaliyyət göstərən daşnak-böşevik silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş kütləvi qırğınlardır. Həmin günlərdə Bakı şəhərində, habelə Bakı quberniyasına daxil olan digər şəhər və qəzalarda on minlərlə dinc sakin məzh etnik və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilib, yaşayış məntəqələri dağıdılıb, mədəniyyət abidələri, məscid və qəbiristanlıqlar yerlə-yeksan edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə daha da azğınlaşan erməni millətçiləri qeyri-insani əməllərini davam etdirib, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Şirvan, İrəvan və digər bölgələrdə kütləvi qətlər, talanlar və etnik təmizləmələr həyata keçiriblər.

Musa QASIMLI,
Milli Məclisin deputatı,
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun direktoru, professor

Soyqırımına qədərki şəraitə qısa baxış

Birinci dünya müharibəsinin sonlarına yaxın, 1918-ci ilin martında yaranmış mürəkkəb şəraitdə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində erməni-daşnak və böşevik dəstələri azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlara tördədilər. Anadolu da tördədildikləri soyqırımları üçün cəzasız qalmayacaqlarından qorxan erməni-daşnak dəstələri rus Qafqaz cəbhəsi dağıldıqdan sonra ordu hissələri ilə birlikdə Cənubi Qafqaza gəldilər. Bu zaman regionda anarxiya hökm sürürdü. Qafqaz cəbhəsindən qağıdıraq Bakıdan keçib Rusiyaya gətməli olan rus əsgərləri yolu boyu Azərbaycan kəndlərini talan edir, aclıq və səfalet içərisində olduqlarından Bakı Sovetinin xidmətində qalmağı vətənə dönməkdən üstün tuturdular. Ordu silah və sursatını ermənilərə və Bakı böşeviklərinə vermişdi. 1917-ci ilin payızından etibarən onlar Cənubi Qafqazda – tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan quberniyasında (indiki Ermənistan Respublikasında), Cənubi Azərbaycanda, Borçalıda və indiki Azərbaycan Respublikası ərazisində qırğınlara tördədilər. Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı tördətilən kütləvi qırğınlara zəvirə nöqtəsi 1918-ci ilin martında oldu. Martın 30-da axşamüstü S.Şaumyan başda olmaqla, Bakı Soveti və erməni-daşnak dəstələri tərəfindən dinc türk və müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi soyqırımına başlandı.

Faciənin səbəbləri

Soyqırımın tördətilməsinin bir sıra səbəbləri vardı. Hər şeydən əvvəl, hələ I Pyotr zamanından başlayaraq Rusiya imperiyası Xəzər dəniz sahillərini, həmçinin Bakını işğal edib öz tərkibinə qatmaq üçün, guya, Bakının və Azərbaycanın digər yerlərinin fərqli mədəniyyət olduğunu bildirdirdi. Hətta "Bakı və Azərbaycan" ifadələri dövrüyyəyə buraxılmışdı. İsti denizlə qışmaq üçün aparıldığı işğalçı müharibələrdə nəticəsində Azərbaycanı bölüşdükdən sonra Cənubi Qafqaza ermənilərin yerləşməsi ilə tək cədemoqrafik vəziyyət dəyişmədi, eyni zamanda, onlar çarizmin Şərqi siyasətində bir vasitəyə çevrildilər. Bu siyasət çarizm devrildikdən sonra qurulan Müvəqqəti hökumət, ondan sonra isə böşevik Rusiyası da davam etdirdi. 1917-ci ilin noyabrında Bakıda S.Şaumyan başda olmaqla sovet hakimiyyəti quruldu. Bu, azərbaycanlıların əleyhinə olan bir qurum idi. Lenin həmin ilin dekabrında S.Şaumyanı Qafqazda xüsusi səlahiyyətli komissar təyin etdi. İqtisadi baxımdan Bakı böşevik Rusiyası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Dünya müharibəsinin son mərhələsində Yaxın, Orta Şərqi və Cənubi Qafqazda iki əsas neft mənbəyi uğrunda hərbi əməliyyatlar aparılırdı. Bunlardan biri Mosul, digəri isə Bakı neft mənbəyi idi. Təsədüfi deyildi ki, 1918-ci il mart ayının ikinci yarısında V.I.Lenin ABŞ-ın Qırmızı Xaç nümayəndəliyinin rəhbəri polkovnik R.Robinsonun "Rusiya Sovet Respublikası üçün Bakının iqtisadi əhəmiyyəti nədədir" sualına "Bu – neft, işıq və enerjidir", – deyər cavab vermişdi.

Mühüm coğrafi-siyasi mövqedə yerləşən Bakıda bütün Cənubi Qafqazın taleyi həll olunurdu. O zaman Cənubi Qafqazda faktiki olaraq üç güc – Müvəqqəti hökumətin orqanları, sovetlər və milli şuralar fəaliyyət göstərirdilər. Bakıya hakim olmaq bütün Cənubi Qafqaza nəzarət imkanı verər, Tiflisdə fəaliyyət göstərən Transqafqaz Seyminin sükutuna kömək edərdir. Digər tərəfdən, Bakıya yiyələnmək Xəzər dənizi və "dünyanın ürəyi" olan Orta Asiyaya gedən yola nəzarət etmək imkanı yaradardı. Dünyanın ürəyinə gedən yol Bakıdan, Azərbaycandan keçirdi.

Bakıda qırğınlara tördətilməsinin başlıca səbəblərindən biri Azərbaycanın müstəqilliyinin qarşısının alınması idi. Belə ki, azərbaycanlılar əvvəlcə muxtariyyət, sonda isə müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar. Qırğınlara tördətilməsinin digər bir səbəbi əhalisi

naklar "biz, böşevik, sosialist bilmerək, müsəlmənsən, kifayətdir", – deyər hətta müsəlmən sosialistlərini belə qırdılar...". Kütləvi qırğının gedişində azərbaycanlılara məxsus icimai binalar, milli rəmzlər və mədəniyyət ocaqları dağıdıldı. "Açıq söz", "Kaspi" qəzetlərinin redaksiyaları, fəaliyyətini bütün Cənubi Qafqaza yayın və müharibə zamanı Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar

ABŞ kəşfiyyat mənbələrinə görə, Cənubi Qafqazda qırğınlara zamanı 60 min Azərbaycan türkü qaçqına çevrildi və 420 müsəlmən kəndi dağıdıldı. İngilis nümayəndələrinin 1918-ci il aprelin 9-da Bakıdan göndərdikləri teleqramda deyilirdi ki, ermənilər böşeviklərlə birləşərək özərlərin irqi düşmənlər hesab etdikləri azərbaycanlılara qarşı qırğınlara tördədilər. İngilis

də Azərbaycan xalqı bütün müsəlmən Şərqiində ilk dəfə olaraq respublika üsul-idarəsini qurdu. Respublika məfkurəsini müsəlmən Şərqiinə məzh Azərbaycan xalqı gətirdi, müsəlmən xalqlarına müstəmləkəçilikdən xilas olmaq nümünəsini göstərdi, onların yoluna çırax tutdu. Bakı sentyabrın 15-də azad edildi. Azərbaycan hökuməti tarixi şəhərimiz olan Bakıya köçdü.

qeyd olunması bu istiqamətdə tarixi axtarışları sürətləndirdi. Bir məsələni qeyd etmək istərdim ki, mart soyqırımına aid monoqrafiyalar üzərində çalışsən Moskva və Gürcüstəndə indiyədək rast gəlinməyən və kimsənin istifadə etmədiyi materiallara tanış oldum. Həmin monoqrafiyada və materiallardan geniş şəkildə istifadə etdim. Eyni zamanda, Rusiya və Gürcüstən arxivlərində çoxlu sayda fotoşəkillər götdürdüm. Həmin fotoşəkillər çarizm orqanları tərəfindən çəkilib. Aralarında maraqlı və lazımlı çoxlu material var. Burada ermənilərin tördədildikləri soyqırımını təsdiqləyən faktlar istənilen qədərdir. Hər şeydən əvvəl, bizdə bəzən soyqırımın ki, ilk qırğınlara yalnız 1905-06-cı illərdə olub. Amma arxiv materiallarında göstərilir ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı tördədildikləri ilk qətlər XIX əsrin 80-ci illərində İrəvan şəhərinə gedib çıxır. 1905-06-cı illərdə ermənilərin tördədildikləri qırğınlarda konkret hədəf olub. Bu sadəcə qırğın deyildi. Onlar tarixdə heç bir zaman mövcud olmayan "böyük Ermənistan" yaratmaq üçün azərbaycanlılara yaşayan məntəqələri təmizləyər, yerli əhalini qovurdular. Qırğınlara zəvirə nöqtəsi kimi 1918-ci ilin mart soyqırımını götdürür, bu, tamamilə düzgündür. Ancaq 1918-ci ilə qədər azərbaycanlılara, türk-müsəlmənlərə qarşı soyqırımını Anadoluda, rus-Qafqaz cəbhəsi dağıldıqdan sonra Cənubi Azərbaycanda, İrəvan, Tiflis quberniyalarında və indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisində tördədilib.

Bizim arxiv mənbələrdə rast gəlinən və artıq istifadə olunmuş belə bir məlumat var ki, 1917-ci ilin sonundan 1918-ci ilin mart soyqırımına qədər İrəvan quberniyasında 200 Azərbaycan kəndi dağıdılb. Dağıdılan kəndlərin əhalisi təqribən 185 minə qədərdir. Xarici mənbələrdə isə bu rəqəm 250 kənd göstərilir. Məsələnin digər tərəfi Bakıda tördətilən qırğınlara bərdədirdir. Bizim mənbələrimiz göstərir ki, bu qırğınlara nəticəsində 15 minə yaxın azərbaycanlı öldürüldü. Bu mənbələrdə müxtəlif rəqəmlərdir. Lakin ingilis mənbələrində göstərilir ki, 1918-ci ilin martında Bakıda yerli müsəlmən əhalisinin döddə biri tamamilə öldürüldü. İndi sual oluna bilər. Həmin vaxt Bakıda nə qədər yerli əhali var idi? Həmin vaxt Bakıda yerli müsəlmən əhalisinin sayı 80-100 min nəfər idi. Qalanları isə çarizmin müstəmləkə siyasətində nəticəsində köçürülənlər idi. 80-100 min nəfərin də döddə biri 20-25 min edir. Bu rəqəm amerikan mənbələri ilə üst-üstə düşür. Gürcüstən arxivlərində elə qovluqlar var ki, onlar 1917-ci ildə tərtib edilmiş sənədlərdir. Mən istifadə edəndə qədər istifadə verəqinə heç kim imza atmamışdı.

Məsələnin digər tərəfi fotoşəkillərlə bağlıdır. Bakıda olan sovet hakimiyyətinin başçısı Stepan Şaumyan böşevik idi. Amma mən Gürcüstən arxivindən bir fotoşəkil götdürdüm, monoqrafiyada da onu vermişəm. Həmin fotoda yazılıb: Bakıda daşnak qrupu. Şəkil aşağısında orada olanların ad və soyadları yazılıb. Şəkildə birinci yerdə Stepan Şaumyanın oğlu Levon Şaumyan dayanıb. Bu cür şəkli biz çəkməmişik. Ən maraqlı şəkillərdən biri də Moskva arxivlərindən götdürülüb. Deməli, 1918-ci ildə erməni qırğıni nəticəsində dağıdılmış Azərbaycan kəndlərinin fotosu idi. Bizim tərəfindən çəkilməyən rəsmi sənədlərdə saxlanılan bu iki fotoşəkil ermənilərin tördədildikləri soyqırımını üzə çıxarmağa imkan verir. Amma arxiv sənədləri istifadə edilmədikdə bir neçə ildən sonra yenidən tərtib olunan zaman istifadədən çıxarılır. Bu vəziyyət bizi

31 MART SOYQIRIMI

tarixi faktların işığında

SOYQIRIM
31 MART 1918

meydanında böyük iş aparan, azərbaycanlıların ictimai hərəkatında mühüm rol oynayan Müsəlmən Xeyriyyə Cəmiyyətinin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binası yandırıldı. Təzəbir məscidinin minarələri zədə aldı.

Qüvvələr bərabər deyildi. Buna görə də martın 31-də azərbaycanlılar döyüşə dayandırdılar. Buna baxmayaraq, azərbaycanlıların öldürülməsi davam edirdi. Qırğınlara yalnız aprelin 2-də dayandırıldı.

Bu barədə avropalılar və amerikalılar nə dedilər?

Bakıda tördətilən soyqırımının ağır nəticələri oldu. ABŞ-ın Harbord missiyasının hesabatında yazılırdı ki, ermənilər 1918-ci ilin martında Bakıda 2 min azərbaycanlı öldürüldü. İndianapolisdən olan amerikalı alim

mənbələrində yazılır ki, mart ayında Bakıda müsəlmən əhalinin döddə biri öldürüldü. Həmin dövrün statistik məlumatlarından aydın olur ki, bu zaman Bakıda 280-300 min nəfər əhali yaşayırdı.

Azərbaycan mənbələrində nə yazılır?

Azərbaycan mənbələrində də öldürülənlər barədə çoxlu məlumat var. Məsələn, N.Nərimanov 1918-ci il mayın 23-də çap olunmuş "Vətəndaş müharibəsinin milli rəng almaması üçün nə etmək lazımdır" adlı məqaləsində etiraf edirdi: "Fanatizmdən uzaq olan hər bir şəxsə məlumdur ki, Zaqafqaziyada gedən vətəndaş müharibəsində 99 faiz bir millətin nümayəndələri qırılır. İrəvan quberniyası, Lənkəran qəzası, Quba, Şamaxı bölgələri mənim dediklərimi tamamilə təsdiq edir". N.Nərimanov daha sonra 1919-cu ilin fevralında yazdığı "Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik" və "Qafqazın işğalına baxış" adlı məqalələrində göstərdirdi ki, böşevizm şüurları altında daşnaklar müsəlmən əhaliyə zülm etdilər. Belə şəraitdə sovet hökuməti Bakıda vətəndaş müharibəsinə başlamağa qərar verdi. Vətəndaş müharibəsi adı altında Bakıda qanlı hadisələr tördədildi. Bakıda sovet hakimiyyəti daşnakların əlində alət idi. Azərbaycan hökumətinin istintaq komissiyasının sənədlərindən aydın olur ki, Bakıda ermənilər mart hadisələri zamanı dinc müsəlmən əhalini siyasi mənsubiyyətə fərq qoymadan kütləvi surətdə qırmaşdılar. Digər mənbələrə əsasən, yalnız Bakıda 10, 12 və 15 mindən artıq azərbaycanlı öldürülmüşdü. Kütləvi qırğınlara yalnız Bakı ilə məhdudlaşmadı. Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın digər yerlərində də azərbaycanlılara qarşı qırğınlara tördədildi.

Soyqırımını tördənələr istəklərinə nail ola bildilermi?

Erməni-daşnakların və böşeviklərin soyqırımını tördətməkdə başlıca məqsəd Azərbaycanın muxtariyyəti və müstəqilliyinin elan edilməsinə yol verməmək, Bakı neftinə, Xəzər dənizinə yiyələnmək, Orta Asiyaya gedən yola nəzarət etmək, Cənubi Qafqazı əldən buraxmamaq idi. Martda Bakıda tördətilən kütləvi qırğın azərbaycanlıların iradəsinin qırılma bərdədi. Azərbaycan xalqının müstəqilliyinin elan edilməsini ləngitəndə istiqlal mübarizəsi dayanmadı. Bu mübarizə nəticəsini verdi və mayın 28-

Azərbaycan nefti yadelli qüvvələrin əlindən alındı. Azərbaycan xalqı taleyinin sahibi oldu.

Azərbaycanın verdiyi qiymət

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra hökumət 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirdi. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiq məqsədi ilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiyada çalışan ruslar, yəhudilər və digər millətlərin nümayəndələri idilər. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin tördədildikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı.

31 mart tarixi iki dəfə - 1919 və 1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümumilli matəm günü kimi qeyd edildi. Əslində, bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımını və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sükutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi. Yalnız Ümumilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli fərməsinə əsasən, 31 martın Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi

düşünməyə vadar etməlidir. Həsab edirik ki, bizim müvafiq qurumlarımız Rusiya, Gürcüstən və digər ölkələrdə olan arxivlərlə əlaqəni genişləndirməlidir. Ölkəmizdə bu yöndə işlər aparılır. Əlbəttə, bu barədə hər şeyin araşdırıldığını söyləmək düzgün olmazdı. Mən bundan əvvəlki monoqrafiyada mart soyqırımının beynəlxalq tərəfləri, böyük güclərin maraqları baxımından araşdırmışam. Ona görə də Bakıda tördətilən soyqırımına lokal yanaşmaq düzgün olmazdı. Məsələyə beynəlxalq münasibət kontekstində yanaşmaq daha doğrudur.

Azərbaycanın paytaxtı elan edilirdi". Qırğın qəddarlıqla həyata keçirildi. Şəhər yerdən və havadan bombardman edildi. Dinc azərbaycanlı əhali diri-diri su və neft quyularına, yanar təndirlərə atılır, hamilə qadınların qarınları süngü ilə deşilir, körpə uşaqlar divarlara mıxlanılır, qadınlar hürüklərlə bir-birinə bağlanaraq küçələrdə çılpaq gözdürülür. Silahlı dəstələr uşaqlara, qocalara və qadınlara rəhm etmirdilər. Adamlardan siyasi mənsubiyyət soruşulurdu. Öldürmək üçün "türk", "müsəlmən" olmaq kifayət edirdi. Mart soyqırımının şahidi olan Azərbaycan tarixçisi R.İsmayılov yazırdı: "İş o yere çatmışdı ki, daş-

Leonard Ramsden Hartill isə yazır ki, ermənilər Bakıda 25 min müsəlməni qətlə yetirdilər.

Mart qırğınından bəhs edən ABŞ tarixçiləri Boqdan Nahoylo və Vinter Svoboda yazırlar ki, 20 min döyüşçünün iştirak etdiyi bu toqquşma Bakıda 3 min nəfərin həyatına son qoymaqla, Sovetin qələbəsi ilə nəticələndi.

ABŞ tarixçiləri C.Makkarti və K.Makkarti 1918-ci il martın 30-dan aprelin 1-dək Bakıda ermənilərin 8 mindən 12 minədək müsəlmən öldürüldüyünü və şəhərin türk əhalisinin yarısının qaçdığıni yazırlar.